

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 6(16311) 2001 чылдың январь 18, четверг Ат салган шагы 18.10 Садар өртөө 3 рубль.

АК-ДОВУРАК: ооң ишчилери

Тыва Республиканың Президентизи Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак чаа чылдың эгези 2001 чылдың бир дугаар сургакчылашкыны Барыин-Хемчик кожуун биле Ак-Довурак хоорайдан эгелээн. Январь 4-6-га чедир кодээ ажил-агый, үлестир бүдүрүлгелеринин, социал адырның албан черлеринин ажилы-биле таппышкан. Оларның чаа чус чылда, ылангыя 2001 чылда чүпү кылырынның талазы-биле тодаргай чугааны кылган.

Ак-Довурактың дааран-ылга фабрикасының ажилы-агый Шериг-оол Дизижинович киришкен, орта чүве чугаалааш, ажил-ишчилерин мурнунга чүгүл даараныр эвес, пөс, идик кылдыр, чазаныр болгаш өске-даа цехтерин маңа ажил-агый даалганы берген. Дааран-ылга фабрикасының директору Чекер Сарыгларның удурткан чаа коллективин берген айттышкыны күөс-диринин хемчеглерин ап эгелээн. Идик кылдыр, чазаныр цехтерин ажилдар өрээлдер бар, ам эргежок чугула дериг-херекселдерин тывар, тургузарына белеткенни турар.

Ш. Д. Ооржак "Тыва даг-дугу" комбинаттың рудининге, даг-транспорт цехинге, үүрмектеп-сорттаар комплекске, арыгдалга фабрикасына барып ажилы-биле таппышкан, ажил-ишчилери-биле ужурашкан. Ниитизи-биле комбинат мурнунда салдырган даг-дугу тывар, бүдүрер даалгазын четпес күөсүдүп турар деп түннелди "Тыва даг-дугу" комбинаттың удурткучлары-биле хуралга үндүргөн.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак 2001 чылдың январь 4-тен 6-га чедир Барыин-Хемчик кожуунга болгаш Ак-Довурак хоорайга сургакчылап чоран үезинде кирген дилеглерин болгаш саналдарын күөс-дирин-биле хемчеглерин ажилдап кылган. Ону ТР-ниң Президентизиинин протокол шийтири-биле хүлээп алган. Мында "Тыва даг-дугу" комбинат талазы-биле хемчеглер кол черин эдеп турар. Комбинаттын бүдүрүлгезин катал тургузар сонгаарлап бол-бас хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазак доктаалының төлөвилелин белеткээрин бирги ээлчегде айткан. Доктаалдың төлө-вилелин кылдып турар, ону бо айда дооскан, Чазакка чугаа-

биле четкелээр болгаш өске-даа кылдыр ажилдарын хемчеглерде айткан.

"Тыва даг-дугу" комбинат Тываның мурнакчы бүдүрүлгелеринин бирээзи болуп, республиканың үлестир продукциязынын 50 хуундан хойун берип турган. Комбинаттын мурнакчы адын катал эгидер чугула айттыр ам тургустунуп келген. Ону боттандыраарынын бүгү-ле аргалары, курлавырлары бар, ажил-ишти чүгүл рынок экономикасының негеделеринге дүшүрүп эки организастаары негеттинип турар. Комбинаттын ажил-ишчилери ону бир эп-сеткилдиг

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

деткин, бүдүрүлгүлүг ажил-агый күөсүлүн илередиш турарлар. Ынчангаш ак-довурак-чылар чаа чус чылдан эгелээш, бүдүрүлгезинин мурнакчы адын катал эгидер дээш ажилдап киришкенер.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТАРДА: "Тыва даг-дугу" комбинаттың күчүлүг "БелАЗ" машинасының чолаачылары Вячеслав Хоокуй-оол биле Илья Эдиски; Ак-Довурактың чоокта чаа ажыттыгын дааранылга фабрикасының пос-быжыкчылары Байлаакмаа Ооржак, Клара Дажы ажил үезинде; чээрби ажил чыл тургузунда дааранылгылап ажилдаан Лидия Күжүгет.

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА...

Аялның дериттинген чогаалчылар ордузунга Тываның аныяк, хоочун чогаалчылары чыгып кээп, аяк шайны аартап ора, сеткил-сагыжын ажыдыр чугаалашканнар.

Чогаалчылар эвилелинде-даа, Литература фондузунда-даа, "Улуг-Хем" сеткүүлүнде-даа сокур конекс чогуунга-даа чалынмай, чогаалчылар бажыңчарындап янзы-бүрү чемнерин экселгеш, арага чокка, аяк шайны аартап ора, аныяк шайны аартап ора, сапта-бодалын солун-каппар. Чаа чылдың белектерин байырлыг байдалга тывыскап.

Чогаалчы Черлиг-оол Куулар "Улуг-Хем" сеткүүлүнүң шыпарын эки-жидер дөзүн бар аргалары ажыдаарын, критик Мария Хаданжа С. К.-Х. Токаның 100 чыл оюнга тураскааткан оорентчилер аразында олимпиадаларын организастаан, оон тилекчилерин Москвадан М. Горький атыг литература институтунун оорентчилерин, Хоралыг Маадыр-оол,

Кызыл-Эник Кудажы чогаалчылар сьездизин апрель айда эрттирерин сапалдааннар. Чыгылапнар чүгүл С. К. Токаның эвес, а өске-даа юбиляр чогаалчыларның кезжээлериин доктаамал эрттирерин, чүгүл оорентчилерге эвес, а студентилер аразында январь айдан эгелеп, план езугаар кезжээлериин организастаан эгелээрин сапалдааннар.

Абаканга болган Сибирь регионунун аныяк чогаалчыларының семинарына Тыва Республиканың Чыгышчы Ондар, Шангыр-оол Суван, аныяк эртемден Урана Донгак, Тываның Күрүне университетинин башкысы Мария Күжүгет оларның Россияның Чогаалчылар эвилелин кезжигүүнеринге кирип алганы-биле чогаалчылар байыр чедирген. Тываның Чогаалчылар эвилелин дарагы Александр Даржайың үрө-түңселдиг ажилдап турарының бад-дыткалы ол ышкажыл.

Ол-ла кезжээге Тыва Республиканың Литература фондузунун дарагы Лидия Иргит оң фондуң ажил-чорудулгазын каксы

тайылбырлааш, Россияның Чогаалчылар эвилелин кезжигүүнеринин Лит. фонд билеттерин чаартырын, 3/4 хемчээлдиг чаа чуруктарын дарый тырттырып, чогаалчыларын 2000, 2001 чылдарның дадывыр акашларының чылдазын январь айда дүргедерин дыңаткан болгаш моон сонгаар чогаалчылар-биле ужуражылганын, тогерик стол, радиога дамчыдылгаларын доктаамал эрттирер деп турарын чугаалаан.

Дараазында чогаалчыларның ужуражылгазы Шагаа бүдүзүндө болуптур, Тываның чогаалчыларының сьездизин апрель айда эрттирерин дугурушкан. Үс чемсеейинде-даа берге кылза, апаа торулбайн, бозын ажилдап турар ТР-ниң Лит.фондузунга (дарагы Лидия Иргит), "Улуг-Хем" сеткүүлүгү (редактору Черлиг-оол Куулар), "Алаң-Тос" чечен чогаал каттыжыышкылынга (удуртукчузун Сайлыкмаа Комбу) ол кезжээге келгенер оорун четтиргенин илереткенер.

Зоя ДОНГАК.

Кысказы-биле

ЭКИЖИДЕРИ-БИЛЕ

ТР-ниң Чазак 2001-2002 чылдарда яды, чединмес амдыралдан уштарының хемчеглерин алыры-биле республика чергелиг комплекстик программаның төлөвилелин ажилдап кылдып турар.

Президент Ш. Д. Ооржак республиканың ямаларына, күрүне комитеттеринге болгаш ведомстволарына ук программаның төлөвилелин коллегия хуралына сайгарып көөрүн айткан. Ол ышкаш Чазак Аппарадының ажил-агыйларының төлөвилелин кожууннарның коллегия хуралына база сайгарып көөрүн дааскан.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-хогжүлде ямаларының сайды Д.-С. Б. Яндар республиканың комплекстик программаның төлөвилелин күштүг болдулары-биле Москва болгаш Новосибирск хоорайларын институттары-биле ажилды чорудар болган.

АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Тес-Хем кожуун чагырганың коллегия хуралы эрткен. Аңаа кожуунун 2003 чылга чедир социал-экономика хогжүлдезинин дуга-

йында болгаш 2001 чылда кожуунун бюджетинин дугайында айттыргалары чугаалашкан.

Хөй-ниитинин киржилгези-биле болган хуралга бюджет талазы-биле айттыргалар хой болган. Бо талазы-биле ажил ам-даа уламчылап турар.

Игорь ДАМДАК.

ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН

Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурунга баскетбол маргылдаазы болуп эрткен. Ону кожуун чагырганың дарагынын оралакчы Николай Дартай-оол организастап эрттирген. Ниитизи-биле кудумчулар аайы-биле командалар аразында 6 эр, 3 херээжен командалар күжүн шешкен.

Бир хүн дургузунда болган могаг-шылг чок мөөрейин түннелинде эр командалардан Молодежная кудумчузуның командазы бирги черин алган. Ийги черин Мир кудумчузу, а үшкүзүн Первомайская кудумчузу оолдары ээлээн. Судья коллегиясы Молодежная кудумчузу ойнакчызы Артур Ылыыга дээрбекче 85 санын кирип октааны дээш чемпион атты тывыскап.

Анатолий ТОРЛУК.

Президентинин ажил-албаны САГЫШ-СЕТКИЛДИН ХАНЫЗЫНДА

Январь 16-да ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чагыс атты С. Ш. Ооржак-биле ужурашкан. Серет Шыырапович куруенин улуг ажилдакчызы эвес, кадарчы-пенсционер-даа болза оларның аразында сагын-сеткилди оорутуп, сонугаргалды болдура бээр бексда болган. Алаң хемин шылазынга, хой уругларлыг ог-бүлгөс турттугун арат амдырал төмөзүн Президент-биле ужуражыныкын үезинде илереткен.

Серет Шыырапович 40 ажыг чылдарын дургузунда Барыин-Хемчик кожуунун "Дөн-Терезин" совхозка ажилдап келген. Пенсияже үне берсе-даа, холун сула салбаан. 74 харлыг пенсионер Ак хемин уунда хууда ажил-агыйын хөгжүдүп турар. Ол ийи чус ажыг сарлыгы, шээр малды, 30 баш бода малды, 20 ажыг чыгыны азырап, арат чоунга болдунар-ла дузаны чедирип орат. Кырганта улуг дузаны бичип оглу Димит-оол, кенин Оюмаа чедирип турар. Адазынга чээрби ажыг чаштарын шаанаан беш уруу болгаш ийи оглу Ак-Довуракта, Барыин-Хемчик кожуунун суурларында чурттап турар. Оларның хой кезип аказын дөзөп, арат ажыг-агыйларын чорудуп турар. Бо чыгы кыш берге болган, ыңчанымже хоочун малчын мал чемин үчтири-биле белеткеп алганында чоргаар орат.

Президентинин чагыс атчызын Кызылга келген херээ болза чүгүл ону эвес, харын өске чагыс чер-чуртугларын дүвүрүлүп турар айттыргалары дынадып, сагындыралы болган. Серет Шыыраповичинин бодалын

езугаар алырга, ылангыя ыраккы оларларда чоңун малын оорлар чоруктарының көвүдүп турары ону дүвүрүд берген. Эрткен чылын оон 13 адын, 18 инеэн оорлап алган. Хоочун кадарчы-пенсционер-даа болза оларның аразында сагын-сеткилди оорутуп, сонугаргалды болдура бээр бексда болган. Алаң хемин шылазынга, хой уругларлыг ог-бүлгөс турттугун арат амдырал төмөзүн Президент-биле ужуражыныкын үезинде илереткен.

Ак-Довуракка келгеш көөрүмге, бүгү-ле улус арага-лап турар боор чүве-дир, аайын тыппас мен. Чон пенсия алган соонда холбейин-ле бээр-дир. Уругларын пособиенин төндүр ижип алыр кадайлар көвүдээр-дир. Шаанда болза ээриг кадай кылашпа чоранын кым көргөн боор. Чүдөк-ле чүве-дир, Президентим. "Ногаан чылан-биле" бүгү талааларга демиселпес болза хоржок. Ындыг демиселди бодум көрбейн түр мен. Ак-Довурак - Абаза аразында эрттирилге пунктузу шагда-ла ажилдап турар, оон ажыг көзүлбөс-тир. Ол-ла орук-биле кирип сөөрткен "техник-тиг нарккоз" садары калбаргандыр - деп, Серет Шыыра-

ович Президентиге хомудаан. Арагалаашкын биле мал оорлаашкыны - бистин эң-не таарышпас дайзыннар-мыстыр. Ажилды-даа шилип алыр, черин ээлээр, ажилының түннелдерин садып-саарар аралар тургустунган. Көдээ ажил-агый продуктуларының өртөөн өстүрүп бар чыдары эки-дир.

Президент-биле бодалдарын солуп ора, С. Ш. Ооржак 50-60 чылдарын салгалдары ажил бүдүреринче чүткүвүн турарын эскерип чугаалаан. Азырадыкчы хоонер олар-нын аразында дендеп турар.

Серет Шыыраповичинин ындыг саналдары Президентини дүвүрүтпейин канчаар. Кадарчынын амдыралы Президентини кайтаткан. С.Ш. Ооржактың айттыргаларын, бодалдарын Президент дыка чүчүлдүгүнгөн. Ону кол кичээнге алырын Президент аазаан.

Ш. Д. Ооржак ак баштыг кырганның, малчынын үр чылдарда кылып келген ажилы билин-биле үнелээш, ам-даа хой чылдарда чоунга ак сеткилдиг бараан бооп, кадык-чаагай чурттаарын күзээн.

Юрий СУЧКОВ.

ТР-ниң Чазакта

ЧАЗАК ОТЧЕДУН САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Чазактын январь 16-да болган хуралына бир дугаарында Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорукту деткин талазы-биле комитеттин дарагынын дугайында айттыр-гыны чугаалашкан. Бо комитеттин дарагына Кызыл кожуун чагырганың дарагынын оралакчызы ажилдап турган Сергей Коңзай-оол-ович Ондарын томундаан.

Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы биле ТР-ниң Чазакта аразында кады ажилдажылганын хемчеглеринин төлөвилелин хуралга айттыр-гыны хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ында бо сорулгага чарыгдары-биле Тыва Республиканың Пре-

зидентинин кураавыр фондузундан 32 муң рубльди аңгалып бээрин айткан.

2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономика хогжүлдезинин дугайында Тыва Республиканың Чазактын отчедун дугайында ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюнун илеткелин хуралга дынаан. Ук документте Чазактын 2000 чылдың тургузунда республикага политика, экономика, социал реформалары боттандырап дээш ап чоруткан хемчеглеринин түннелинде чүч кылдынганы тодаргай айткан. Ылангыя үлестир бүдүрүлгелер чамдык багай эвес көргүзүлгүн чедип алган. Чазак кезижини өтүтүп сайгарып чугаалашкан, эдилелерин, немелдерин кириген. Отчетту чоңга таныштыралы-биле чоокку уде "Шын" болгаш "Тувинская правда" солун-нарга парлаарын шийтирилээн.

Чазак хуралынын хүн чурумуна чээрби ажыг айттыр кириген, оларын шултузун чугаалашкан, чогуур доктаалдарын хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Соолгу шакта

○ Россияның Президентизи В. Путин Чазак Дарагы М. Касьянов-биле ужурашкан, социал-экономика айттыргалары ханызы-биле чугаалашкан. Бо чылдың февраль 1-де пенсияларын 10 хуу өстүрерин дугурушкан, а сентябрьда база 10 хуу интесакцияны кылыр, оон түннелинде пенсияларын адаккы хемчээл 600 рубль, үстүгү хемчээл 1500 рубль чедэ бээр.

○ АКШ-тың чаа соцуткап президентизи январь 20-де бодунун албап-дүжүлгезинге ажилдап эгелээр. Дж. Буш чаа компадзының составын тургузарын дооскан. Чуртта тергидекиң ийи партия-ның төлөөлөрүн шилин

алган.

○ Грозныйның Октябрь районуна турган шериг кезээп чанылдан дыка улуг чашыр бомбаны тыппан. Шериг кезээптин командиринин дыңатканын езугаар алырга, ук бомбаны шериг колонназы чорур уде чазылдыралы-биле белеткээни илерээп.

○ 2000 чылдың декабрь айда Россияга даштыкы чурттарын акшаландырыныкчы 2244,4 миллион америк доллар болганы каайлы албаның ажилдакчылары дыңаткан. Бо дээрже 2000 чылдың ноябрьда турганында 8,7 хуу хой бооп турар.

○ Россияның космонавтылары Юрий Гидзенко,

Сергей Крикалев болган америк астронавт Уильям Шенар делегацияны космос станциязында ажилын уламчылавышаан. Олар соолгу хонуктарда чер кырып чурукка тырттырган, станцияның чуртталга ороонинде микрофлораның байдалын шийиңилээн.

○ Тула областың Воловск районунун милиция болган почта албанының айыыл чок чорук ажилдакчылары чиккен 110 муң рубльди чагыс хонук иштинде дилеп турган, тыппан. Харылзаа черинин артыы талазында бок аразында ук акшаңы чажырын каап болган. Пенсионерлерге төлөөр-биле экселген ол акшаңы тыппан ажилдакчыларына мактап-шапшаан.

(АГЕНТИЛЕДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Тыва Республиканың хоойлулары

“2000 чылда медицинаның ыяап-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузунуң бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың 2000 чылдың июнь 3-те № 516 Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың декабрь 7-де хүлээн алган.

1 чүүл. “2000 чылда медицинаның ыяап-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузунуң бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың 2000 чылдың июнь 3-те №516 Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирир:

1. 1 чүүлде “орудгалар талазы-биле 59529,8 мун рубль түнге база чарыгалдар талазы-биле 59529,8 мун рубль түнге” деп сөстөрүн “орудгалар талазы-биле 53529,8 мун рубль түнге база чарыгалдар талазы-биле 53529,8 мун рубль түнге” деп сөстөр-биле солдуур.

2. 2 чүүлде “Медицинаның ыяап-ла камгаладылганын федералдык фондузунуң субвенциязы” деп сөстөрүн ап кааптар.

3. 3 чүүлде:

(мун рубль)

“Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр программанын ашалаңдырышкыны

46586,4

кадык камгаладылганын талазы-биле чамдык хемчеглериниң ашалаңдырышкыны

5053,9

медицинаның ыяап-ла камгаладылганын

Тыва Республика фондузун ажалдадып

5600”

тудары

деп сөстөрүн:

(мун рубль)

“Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр программанын ашалаңдырышкыны

40586,4

кадык камгаладылганын талазы-биле чамдык хемчеглериниң ашалаңдырышкыны

4803,9

медицинаның ыяап-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузун ажалдадып

5850”

тудары

деп сөстөр-биле солдуур.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№844

2000 чылдың декабрь 18.

“Күрүнениң чер кадастрының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың декабрь 7-де хүлээн алган.

1 чүүл. “Күрүнениң чер кадастрының дугайында” Тыва Республиканың 2000 чылдың июнь 16-да № 481 Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирир:

1. 4 чүүлдүн 1-ги пунктузунда “Күрүнениң эргелешкен чарыктары” деп сөстөрүн “Күрүне болгаш муниципалитет эргелешкен” деп сөстөр-биле солдуур.

2. 1 чүүлдүн 1-ги кезээнин сөзүндө “Тыва Республиканың” деп сөстөрүн “Россия Федерациязының” деп сөстөр-биле солдуур.

3. 8 чүүлдүн 1-ги кезээнин 1-ги пунктузунда “тургузанын болгаш хөгжүдүрүшканын” деп сөстөр-биле солдуур.

4. 8 чүүлдүн 1-ги кезээнин 4-кү пунктуларын ап кааптар.

5. 11 чүүлдүн 5-кү кезээнде “Чур кудавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитетин” деп сөстөрүн “Чер кудавырларының күрүненден эргелешкен-баш-

кадар талазы-биле күсөкчн

эрге-чагырганын “федералдык органы” деп сөстөр-биле солдуур.

6. 16 чүүлдүн 4-кү кезээнин сөзүндө “Тыва Республиканың” деп сөстөрүн “Россия Федерациязының” деп сөстөр-биле солдуур.

7. 17 чүүлдүн 2-ги пунктузунда “эрге тургузукчуларын” деп сөстөрүн “эрге эдилекчилерин” деп сөстөр-биле солдуур.

8. 20 чүүлдүн 1-ги пунктузунда “чериниң айы-биле” деп сөстөргө “учедунун” деп

сөстү немээр.

9. 22 чүүлдүн деп пунктузунда “болгаш тус чериниң бюджеттериниң” деп сөстөрүн “бюджетиниң” деп сөс-биле солдуур.

2 чүүл. Бо Хоойлу албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№819

2000 чылдың декабрь 18.

Тыва Республиканың “Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де №254 Хоойлузунга өскерилгелер кирирениң дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 3-те хүлээн алган.

1 чүүл. Тыва Республиканың “Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де №254 Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирир:

1. 3 чүүлде:

2-ги кезээнин төңүзүндө “Бо Хоойлу №2 капсырылга езууга хемчээл-биле” деп сөстөрүн “Федералдык хоойлу-биле доктааткан хемчээл-биле” деп сөстөр-биле солдуур.

2. 7 чүүлде:

1-ги кезээни дараазында эдилте-биле бижири:

“Хоойлуларын болгаш ажылынын суурларын черлерин дээш үндүргүч Федералдык хоойлу-биле айтып доктаатканы, ортумак төлевир хемчээлдерин-биле санаар”.

3-кү кезээнин төңүзүндө “Бо Хоойлу №2 капсырылга езууга хемчээл-биле” деп сөстөрүн “Федералдык хоойлу-биле доктаадып айтыпкан хемчээл-биле” деп сөстөр-биле солдуур.

3. 10 чүүлде:

1-ги кезээнин 6-гы пунктузун дараазында эдилте-биле бижири:

“6) 1-ги болгаш 2-ги бөлүктүн инвалитетин”.

1-ги кезээнин 9-кү, 11-ги пунктуларын база 3-кү кезээни уштуп кааптар;

8-кү кезээни дараазында эдилте-биле бижири:

Хамаатылар үндүргүч төлөрениң өске-даа хуусааларын тус чериниң Төлөөкчилер хуралдары доктаадып айтып болуп эргелиг”.

6. 17 чүүлде:

1-ги кезээни дараазында эдилте-биле бижири:

“Федералдык хоойлу-биле доктаадып айтыпкан үлүг-хууларын хемчээлдерин-биле чер дээш төлевир болуп турар акша-хоренгилериниң чамдыгын Россия Федерациязынын Сан амызынын Тыва Республика талазы-биле Федералдык Казначейство Эргелелине Россия Федерациязынын бюджет талазы-биле санажыла санынче шилчидер”.

3-кү кезээни уштуп кааптар.

7. 23 чүүлде:

2-ги, 3-кү кезектерин уштуп кааптар.

8. №2 капсырылганы уштуп кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№794

2000 чылдың декабрь 7.

“Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 1999 чылда бюджетиниң күүсөлдөзүнүн талазы-биле отчедунуң дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июнь 29-та хүлээн алган.

1 чүүл. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 1999 чылда бюджетиниң күүсөлдөзүнүн талазы-биле отчедун орулгалар талазы-биле 538,6 млн. рубль база чарыгалдар талазы-биле 538,6 млн. рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№645

2000 чылдың июль 19.

Медицинаның ыяап-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузунуң 1999 чылда бюджетиниң күүсөлдөзүнүн талазы-биле отчедунуң дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың июнь 29-та хүлээн алган.

1 чүүл. Медицинаның ыяап-ла камгаладылганын Тыва Республика фондузунуң 1999 чылда бюджетиниң күүсөлдөзүнүн талазы-биле отчедун орулгалары чарыгалдарында 4482,2 мун рубль түнге ажын турар кылдыр орулгалар талазы-биле 48217,4 млн. рубль база чарыгалдар талазы-биле 43735,2 млн

рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№643

2000 чылдың июль 19.

Муниципалитет албан-хаакчыттарының билгиг-мергежил чадазының дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 2-де хүлээн алган.

Бо Хоойлу “Муниципалитет ажыл албанының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органның муниципалитет албан-хаакчыттарының билгиг-мергежил чадаларын, оларын тыпсырынын база муниципалитет албан-хаакчыттарын муниципалитет ажыл-албанының муниципалитет талазы-биле өске-бир албан-дужаалынче, чок болза Тыва Республиканың күрүне албан-ажылынын талазы-биле күрүне албан-дужаалынче шилчидерде азы кирерде, а ол ышкаш муниципалитет албан-хаакчыттарын муниципалитет албан-ажылындан (хоон ынай – муниципалитет албан-хаакчыттары дээш) үндүрерде ол чадаларын хевээр арттырынын чурумун доктаадып айттып турар.

1 чүүл. Ишти чүүлдер

1. Билгиг-мергежил чадазын билгиг-мергежил шылгалдазынын азы аттестациянын түнөөлөрүн-биле муниципалитет албан-хаакчыдынга тыпсыр болгаш чогуур бөлүктүн муниципалитет албан-дужаалынга салып турар мергежил-билгиг талазы-биле негелдерге муниципалитет албан-хаакчыдынын профессия талазы-биле белеткелдиниң дүүшкенин айттып турар.

2. Муниципалитет албан-хаакчыдынын билгиг-мергежил талазы-биле шылгалдаларын “Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органынын муниципалитет албан-хаакчыдынын аттестациянын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр тургускан болгаш ажылдап турар аттестация комиссиялары эрттирер.

2 чүүл. Муниципалитет албан-хаакчыттарынга тыпсыр билгиг-мергежил чадалары

Муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет албан-дужаалдарынын Дандызы-биле чогуур бөлүктүн муниципалитет албан-дужаалдарында ажылдап турар муниципалитет албан-хаакчыттарында дараазында билгиг-мергежил чадаларын: муниципалитет албан-ажылынын кол албан-дужаалдары (4-кү бөлүк) - Тыва Республиканың 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелиг муниципалитет чөвүлекчизин;

муниципалитет албан-ажылынын башкарыкчы албан-дужаалдары (3-кү бөлүк) - Тыва Республиканың муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг чөвүлекчизин;

муниципалитет албан-ажылынын улуг албан-дужаалдары (2-ги бөлүк) - муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг муниципалитет чөвүлекчизин;

муниципалитет албан-ажылынын биче албан-дужаалдары (1-ги бөлүк) - муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг референтизи деп билгиг-мергежил чергезин тыпсыр.

Муниципалитет албан-хаакчыттарынга билгиг-мергежил чадазын дараазында чурум-биле:

Тыва Республиканың 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг муниципалитет чөвүлекчизин деп атты - кожуунун, республика учурдузайг хоорай, хоорай янызайг суурин, сумунун хамаарышкан чыгырга даргаларына;

Тыва Республиканың муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг чөвүлекчизин, муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги база 3-кү чергелиг чөвүлекчизин, муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү чергелиг референтизи деп аттарын - тус чер бот-башкарылга органның структура кезектеринин удуртукчуларына тыпсыр.

3 чүүл. Билгиг-мергежил чадаларын тыпсып турда, муниципалитет албан-ажылынын хамаарышкан бөлүктөрүнүн албан-дужаалдарына салып турар билгиг-мергежил талазы-биле негелдерге муниципалитет албан-хаакчыттарынын профессионал белеткелдиниң деңгээлинин дүүшкенин доктаадыр.

1. Тыва Республиканың муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелиг референтизи атты - биле бөлүктүн албан-дужаалында дүгжүр муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалында кирип турда;

муниципалитет албан-ажылынын 3-кү чергелиг референтизи атты - специалистке, 2-ги чергелиг - II-ги чаданын специалистинге, 1-ги чергелиг муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет албан-дужаалдарынын специализациязы-биле ортумак профессионал эртемниң азы оң-биле деп дөмей үнелиг специализацияны 1-ги чаданы доктаадыр.

2. Муниципалитет албан-ажылынын 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелиг чөвүлекчизин атты - албан-дужаалдарын улуг бөлүгүнө дүгжүр муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалында кижи киргенде;

Муниципалитет албан-ажылынын 3-кү чергелиг тус-тузунда “Күрүне болгаш муниципалитет эргелели” деп мергежил талазы-биле дээш профессионал эртем-билгиглиг, чок болза муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет специализациянын талазы-биле азы анаа деп дөмей деп санаттынар эртемниң болгаш мергежилдиниң айы-биле 2 чылдан өвөш эвес ажыл стажыг - башкарыкчы специалистке, 2-ги чергелиг - кол специалистке, 1-ги чергелиг - килдиз начальнигиниң оралакчызынга, эргелел начальнигиниң оралакчызынга тыпсыр.

3. Тыва Республиканың муниципалитет албанынын 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелиг чөвүлекчизин атты - албан-дужаалдарын башкарыкчы бөлүгүнө хамааржыры, муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалында киргенде;

“Күрүне болгаш муниципалитет эргелели” деп мергежил-биле дээш профессионал эртемниң, чок болза муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет албан-дужаалдарынын талазы-биле специализациянын азы анаа деп дөмей деп санаттынар эртемниң, муниципалитеттин улуг албан-дужаалдарына муниципалитет албан-ажылынын стажы 2 чылдан өвөш эвес азы тускай эртемниң талазы-биле ажылынын стажы үш чылдан өвөш эвес болза, Тыва Республиканың муниципалитет албан-ажылынын 3-кү чергелиг чөвүлекчизин атты - килдиз эргелекчилерге; 2-ги чергелиг - эргелел начальнигине; 1-ги чергелиг - суурунун азы сумунун чыгыргазынын херектер эргелекчилерге, даргазынын оралакчызынга херектер эргелекчилерге, даргазынын оралакчызынга тыпсыр.

4. Тыва Республиканың 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелиг муниципалитет чөвүлекчизин атты - албан-дужаалдарын кол бөлүгүнө хамааржыры муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалында киргенде;

Тыва Республиканың 3-кү чергелиг муниципалитет чөвүлекчизин атты - муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет албан-дужаалдарын специализациянын талазы-биле дээш профессионал эртемниң, муниципалитет албан-ажылынын муниципалитет албан-дужаалынын специализациянын талазы-биле негел деп дөмей деп санаар дээш эртемниң, муниципалитеттин башкарыкчы албан-дужаалдарына муниципалитет албан-ажылынын стажы 2 чылдан өвөш эвес азы мергежилдиниң талазы-биле ажыл стажы 3 чылдан өвөш эвес кожуун чыгыргалыг хоорай чыгыргазынын даргазынын оралакчызы, 2-ги чергелиг - кожуун, Кызыл биле Ак-Довурак хоорай чыгыргаларынын даргазынын оралакчызынга, бирги чергелиг - кожуун, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайлар чыгыргалар даргазынын бирги оралакчызынга тыпсыр.

4 чүүл. Билгиг-мергежил чадаларын хевээр арттырары

1. Билгиг-мергежил чадазы болгаш билгиг-мергежил чадазы

дээш албан-дужаалдарынын ажыл төлөвиринге немелде ашса дараазында;

муниципалитет ажыл-албанынын албан-дужаалдар бөлүгүнүн хемчээл-биле муниципалитет албан-хаакчыдын муниципалитет албан-ажылынын өске албан-дужаалынче шилчткенде;

муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалдарынын адаккы бөлүгүнүн муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалынче муниципалитет албан-хаакчыдын шилчткенде;

муниципалитет албан-хаакчыды Тыва Республикада тус чериниң бот-башкарылга органның оң үнгөн хүнүнден бээр үш чыл дүргүзүндө муниципалитет албан-ажылынга кирген таварылгада, анаа билгиг-мергежил чадазын тыпсыкан турган ол бөлүктүн муниципалитет албан-ажылынын адаккы бөлүгүнүн албан-дужаалында кирген таварылгада хевээр артар

Бичаарга шенелде хуусаа доостурга, билгиг-мергежил шылгалдазы эрттирер.

2. Бир эвес мурунудагы тыпсыкан билгиг-мергежил чадазы муниципалитет албан-хаакчыдынын төмүлгаканы хамаарышкан албан-дужаалдын билгиг-мергежил чадазында куду болуп болза, кижиниң чаа ажылдары албан-дужаалга дүгжүр билгиг-мергежил чадазын тыпсыкыже чедир мурунку билгиг-мергежил чадазы хевээр артар.

3. Муниципалитет албан-хаакчыдынга тыпсыкан билгиг-мергежил чадазы ол халажып үнгенде бүгү назынып хевээр артып каар, а өске-бир үндөшүннөр-биле үнгөн таварылгада (оң иштинде тус чериниң бот-башкарылга органын дүжүргөни-биле азы штат кызырылганы-биле холбаштыр үнгөн болза) - үш чыл дүргүзүндө хевээр артып каар.

5 чүүл. Билгиг-мергежил чадазын тыпсыры

1. Аттестациянын азы билгиг-мергежил шылгалдазынын документилер-биле бижиң долдурган түнөөлөрин аттестация комиссиязы кожуун (хоорай) чыгыргазынын даргазынга база кожуунун (хоорайнын) Төлөөкчилер хуралынын даргазынга тус-тузунда чорудуп бээр.

2. Муниципалитет албан-хаакчыдынга билгиг-мергежил чадазын тыпсыкан дугайында иштирнн хамаарышкан тус чер чыгыргазынын даргазынын актызы-биле азы тус чериниң бот-башкарылга органынын структурга кезээнин удуртукчузунуң дужаалы-биле бижиң тургузар.

Билгиг-мергежилдер чадаларын тыпсыканынын дугайында хоойлу-дүрүм актыларын азы дужаалдарын тус чериниң бот-башкарылга органынын кадр ажыл-албаны белеткеп кылдыр.

3. Муниципалитет албан-хаакчыдынга билгиг-мергежил чадазын тыпсыкан дугайында хоойлу-дүрүмнүн чогуур актызын азы дужаалды (тыпсыкан ай, хүнүн, чылын айтып тургаш) аттестацияны азы билгиг-мергежил шылгалдазын эрттирген хүнүнден бээр 10 ажыл хүнүнден орайтатпайн үндүргөн турар ужурулуг.

4. Муниципалитет албан-хаакчыдынга билгиг-мергежил чадазын тыпсыканынын дугайында тус чериниң хамаарышкан чыгыргазынын даргазынын актызы муниципалитет албан-хаакчыдынын хуу херэжне шыгжаттып чыдар. Ол актынын хоолгазын муниципалитет албан-хаакчыдынга берип каар.

6 чүүл. Билгиг-мергежил чадазы дээш немелде төлевир

Билгиг-мергежил дээш албан-дужаалдын шалынынга немелде төлөвирин “Тыва Республикада муниципалитеттин соңгудалыг албан-дужаалдарын ээлеп турар база муниципалитет албан-ажылынын албан-дужаалында ажылдап турар улустун акша-шалынынын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга-биле көрдүнгөн чурум болгаш хемчээлдер-биле билгиг-мергежил чадазын муниципал

УРУГЛАР ПОСОБИЕЗИН КЫМНАР АЛЫР ЭВЕС

Тыва Республиканың кожуннарының болгаш Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары!

Тыва Республиканың Сан яамызындан уруглар пособиелери тирттырары биле күөсүдүр хүүдустары 1999 чылдың октябрыдан ноябрь 3-ке чедир дугааган хамаатыларының даңгын Кызыл хоорайның суд приставтарының салбыры пардап түр.

Уруглар пособиесин алырлар болза:

1. Донгак Саида Каадыр-ооловна, Кызыл, Калинин 26-43.
2. Скаковец Людмила Александровна, Кызыл, Дружба 10-3.
3. Сацук Наталья Иннокентьевна, Туран хоорай, Штепкин 16-3.
4. Сарыглар Уран Арбай-ооловна, Кызыл, Каа-Хем кудумчузу 35.
5. Саая Айлан Михайловна, Өөк суур, Беспалов кудумчузу.

6. Сарыг оол Айдаш Михайловна, Каа-Хем суур, Чооду Кидиспей 20.
7. Седип Елена Владимировна, Кызыл, Кочетов 108-1.
8. Салчак Татьяна Николаевна, Кызыл, Береговая 2 в.
9. Сулимова Валерия Васильевна, Кызыл, Кечил-оол 7-11.
10. Сарыглар Нина Чүрек-ооловна, Кызыл, Калинин 3.
11. Спирин Херел-оол Сергеевич, Кызыл, Кочетов 108-16.
12. Саая Анна Хунажыковна, Кызыл, Чудум 3-1.

13. Серенма Оксана Хүлер-ооловна, Кызыл, Гоголя 6.
14. Сүрүн Ираида Морзековна, Туран, Советская 53-1.
15. Гузенко Валентина Геннадьевна, Каа-Хем суур, Курченко 18-2.
16. Прошева Татьяна Александровна, Каа-Хем суур, Народная 24.
17. Чүлдүм Дарья Ивановна, Кызыл, Мугур 13-1.
18. Монгуш Лидия Шыдыраевна, Аржаан суур, Рабочая 17-1.
19. Монгуш Люся Сергеевна, Кызыл, Паронина 6-6.

20. Монгуш Аяна Адым-ооловна, Кызыл, Чехов 8-30.
21. Монгуш Марина Санчай-ооловна, Кызыл, Паротурбинная 17 а-31.
22. Монгуш Шораана Узен-Доржуевна, Кызыл, Дружба 1/3-36.
23. Монгуш Аяна Кара-ооловна, Кызыл, Алдан-Мадырлар 19-8.
24. Чамдан Салбак Дадар-ооловна, Кызыл, Лопсанчан 29/1-5.
25. Чанзыттай Инна Санни-Белековна, Кызыл, Кечил-оол 411-410.

26. Чымба Чечек Багай-ооловна, Сесердиг суур, Мандара 54.
27. Чадаа Алектинна Николаевна, Кызыл, Лопсанчан 2-181.
28. Чындык-оол Долаана Эртинеевна, Кызыл, Улут-Хем 17-37.
29. Иргит Байлакмаа Болат-ооловна, Кызыл, Оюн Күрседи 276.
30. Микова Надежда Николаевна, Кызыл, Подгорная 3 а.

Тоожудан эгелер

(Уланчымы. Эгесан №4, 5 "Шыда").

А Долаана Кежикти, шынап-ла, кээргей берген. "Хөөкүйүн, амидыралга чаадагын херээн кылып чадааш, канымы дег мугул чорур оол-дур. Оон бодунда багай чүү деп, хөгжүм дээш чүнү-даа шыдапкы эртеринге белен, тура-сорукут кижидир. Чүте оон салым-чолу айлашпас чор?" деп бодоп, аяна эки чүнү кыптайн деп бунянгет сеткил сеткир апарган. Кежик кежикти чыгы уруглар өрээлине келир, эгесинде хөгжүг, баштаа конуг олурган, оон чоруту бодунга таварышкан чаа-чаа кызгалдарын төгүп кириптер. Оон гитараны ойнап, ырларын бадыргылаар, Долаана куюмун кайга-кайга. Ол көрүштүг уткаын уруглар эскерип кааш, эжине чугаалаарга, оозу кайгап, Допчун-оолга ынак болгаш, херекке-даа албан.

Оон бир суббота кежээнде Долаана өрээлине чаксаан олурда, Кежик бо чылбыртып кирип келген. Шай ижи каап, чугаалаан чоруй, "Чаа ыр чогаалды алдым, оон баштайгы күөсүлдезин ырымын турсааткан кижимге бараалгадым" деп барган. Хоржук дээр эвес, дынай бээр-ле, шөйдүкчү, арай кударанчыг ыр болган. Кожумаа боор, мындыг сөстөр дыналган:

...Тоолда дег чаражым, Долбан чаактыг.

Долаанам.

Уян, чазык шырайлыг Утуннаа күзүлүм...

Уругун арны кызып, мындаа чаа өөрүнүп "Бо Кежикти кара сенден салдын-мастай берди, конугт эр дээр чорангай, оварымчалыг болуп көр, Допчун-оолдун хүннэй бербезин, халак" дээнин сактып, ыт чок олурган. Хайлыг дуураллаарын айна бо кыстын сеткилге четтир, элтиг өй келгендир деп бодолган бөр, уругун чанынга саадай каапкан, дүгээзинин чажып, өске кыстарын бажын төөредитер сөстөрүн октап, шуут-ла шуудунга кирипкен. Долаана оон элтиг-биле соксадыр аайын тыппай, аткаар чыгып орда-ла, Кежик бир деп берген, чаагындан кээп ошкан. Чым-сырт кынып, оолдун эгинеринден ынай илтиптер дээш туруп аччыдар, оштуп чүве деп, эжик ажыттына-ла, Допчун-оол бо кирип олурган. Эр кижик үнү дыналар боорга, оода соктаан-даа. Долаана дүрген-не тура халаан, а көргөн чүвезин өскээр билепкен таныжы оолдун шымазын шагда-ла чаданы кууд халып бада берген. Хо-мудан, чожан уу-биле кый дээр үнү-биле тоовайн, олчаан маанай чоруй барган.

Кежикте эпчюкчур сеткил, арын-нүрү чогу ынап илереп, ол таварылганы оол-дурга таварыштыр өчүп, Долаана-биле чоокчулажып тура бир дээр элдертип чугаа кылган. Улас аяна улуг бүзүрөвезе-даа, чамдыгы чүвени кайчар билдир деп каразыш кылган. "Чылбай сугда байлан-на бар, чымааракта ужура-ла бар..." А Допчун-оол база эрзиг эвес болуп, оон халып чоруткан овар Дембекке баргаш, ижи алган. Демгиз Долаанага болчуп, баштай тодаралып ап көр деп турда-ла, Кежик-биле сайгаргыч, эжим кара кирген хей-биле көржү кижик мен дээш, чорчуп чорупкан.

Соксадыр чадашкан, Дембек соондан көрүп чыдап калган, чогенчиг ол-дур ийин баа. Ол кежээ-даа, даартазын-даа-даа Кежик батареж шымынган мезил деп, ис-сураг чок барган. А ынак уругу-биле таптыг чугаалажы деп сарымы четпезин барсакан оон-даа дора үзүлгедиг кылып ап-түр. Элээн алкан боду кудумчуга чораш, Радага таваржы бээр, оозу оолду бир-ле сыдап-биле өрээлине кирип бербес ийикпе. Бака бака айлаштып, уругун кады чурттаан элтир шыгалда-ларын эрте дужаапкан, чана берген, конугу чаксаан болуптур моң. Оон-на хамык херек хайтап, өжешкен оол овуу-

зунуг хайнак кыстын ойнаа раа апарганын боду безин билбээн. Ол кежээ элтирп ижпалгаш, Радамын чанынга, чогу аяна дегбени-даа, улуп хонган. Даартазында олчаан чорупкан болза, ол-ла чүвө-дир ийин, ийин башка баарлар ийик. Хайлыг, демгиз оолду аяна салыксаан. Сен черле эр кижик сен бе деп ойнай-сыл-дай араак шенээр, оозу кедеге аңчының кырыне шурай бергенин боду-даа эскербээн. Ийиги дүне эзулуг эр, херэжкен болуп хонганының эртеннине, Рада тил-лезин быгылаар дээниг, оолдан четтинип алгаш, кара өжөгээр ийи обжежигте аразынга, өөредилге корпузунга көсүлүпкен баскылаан.

Ынаан оларын Долаана көрүп каан. Кежикти хайгы-биле эпчюк байдалга кирген уруг дүүндөн бээр-ле таныжын дилеп шаг болган чүвө-дир. Бертен өрээлине барып, кады чыдар эжинден айтыр-рага, оозу чүү болганын билдир эвес, хонмады деп шыны сөгдээн. Ам үскүлөжип кээрге, Допчун-оол Рададан чедипкен, карактарын дестирп эрте берген. Оол холун ушта сол алыр дээр, бурат уругу улам быжыг халбактаныпкан, адаанчыныч: "Мен тиле-дим, бо кижик ам мээш!" дээниг соодур көрүп чоруй барган. Ийи кыстын көрүштерп уткужарга, агаарын чара дилген ийи күчүлүг чалгыг үскүлөжип, көзүлөсө частышкын көң дээр дег болган.

Ынаан бажын хамык чүү-дү эдип ап болур арта турган боор. Чүгө Долаана өрээлине сир-кагы кирип кээрге, элтиг өй келгенин билген ышак, Кежик бо чылбынап-нып олурган. Чап-чаа көргөн четтинипкен ийи кижик караанга кара хөлге болуп хөлбеневишан хевээр уруг хомудан аайы-биле, мен чоонган мен дээниг, Кежикке ажынганын уткупкан, аялас хейниг чугаазын дынап, оон-биле кады каттырып, караан чажы ол каткыдан эвес дээрин билсе-даа, мындагы ырымын ам база ырлап бер деп дилээн. Өөрү уруглар ол ырымын дынап, аттыг кайгап, ийи кижинин уругу-дурду хууду-зуржүшкен шырайларын көргөш, мырынай эдереп, ол-бо чылдак каккаш, эн бергенер. Оон соонда та чүү болган чүве: кым билдир. Харын ол кежээ Допчун-оолдун кулаанга, үзүлгедиг дээш мунгарап, боду боду шаа-жылап олурда, "буяныг мездээч" чүү болганын хөөредил хөөредил чедирпкен. Ынаан-ла чарылганын. Дүш болуп ужуражып келгеш-ле, бот-бодунче шуражы бээр чыгыш болуп, ынакшыдыг сарыналы ам-даа, чуртун сагынган атыгы дег, өске холдун углааны дынга чагыртпай, дедир шиглеш турза-даа, ызырып, олчаан таптыг чугаалажып көрбөзүн...

Эрткен чүве эрте бер-беи канчаар. Ынаан-даа оон чаныгы дедир элтирге, берге-ле болдур ийин. Допчун-оол Рададан чарылгаш, ийиле чыл болган. Чурттаан атыг болуп, кады шыдашкан оон бир чылы олга ар үлө, шыгалда болган дүзе, чазыг чок ийин. Н. хоорайга элтир-тирп алгаш, улаштыр-ла дүр-реп, бадыланчыг чокка-ла олуржуп алганы чыл безин нарын байдалга эрткен ийик. Дооарзынын бетинде чалын Рада чана берген. Күзүн чедип келсе-ле, уруг дүжүртүм деп, чүү-даа болбан чүве дег, сөс аразында чугаалап-тыр. Оон бичин болганда, оолдун караанга Бурятиядан келген чагаа таваржы берген — ында конугу билбээн эр: "Чайын кады эрттиргенин үени ут-пастадым, чагаа бижиге харылавак кайчар бардым, сени уругуң сактыр-дыр мен, чедер бейиң бе?" деп бижээн болуптур. Ол дүш элден бак тажып, чарлы бээр чаксаан Рада хөрдөп каапкан: чайын мен сүрүп халып турган эр-дир, оон-биле холбашпааным шыныг, хей черге кижик

хүнневиң көр.

Допчун-оолдун каразымы меге болбаан аяк соонда, эзулуг чарлышкын бодуу зүнде илерээн.

— Ийе, ол чайын сөзү оскерипкен мен. Таптырдыр бе, элтер элт сек. Орун дожекке хойгажырга, орта чүнү-даа билбес эмдик куду-сенден чүс-даа катан дүрө эр турду. Оон-биле чурттай бөр арган чок болган, өг-бүдөң, аныак коммунист кижик кадайы-биле чарлып олбээн билдим, оон башка сен дег бак ашак албас ийик мен, тыфу. Ол боор, эки дынап ал, оон соонда безин чеже-даа өскөрүлген мен, бодушорун!" деп, Рада элтир алгашы-биле Допчун-оолду, ток-биле ышак, куруштур сол-ла турган. Ону ам безин сактырга, эрги сорбуларын чара дүрбөпкан деп, аарышкылыг чүү дээр оон!

Допчун-оол ынап, шынап-ла, өл-эп болуп, Радамын көзүлөжип баа катан азын, Кызылче пелээ чорур болганнар. Бадылачып албас болзунар, чаныг республика хулаштырылга болдунмас дээр, чедер ойду келген-дир дикшек, ол-езуладды эрттиргеннер-даа. Улут-Хемнин Чаагадан олду дээш, а Улан-Удэден кызы дээш сагыш чован тыва, бурат авалар ужул келген. Радамын төрөөн адазы Сибирге турмуш берген чал-доннар деп улустун үрөс-дизы, ол дээш-дүзүнде база адырдып, каанып ышак, чер кезип чоран орус эр өг-бүдөзүн шагда-ла октапкан, талытыр улчуп чоруй барган болчуптур. Оон сураа ол өйдө кайда-чуде. Камчатка дин налгап, Уругу өлгөнү дөңдө мездээ черге, бичин ашак чоруткан мездээ, бөлө-от кыжакка, төөдөгү куду-гурун! Ийи кудашка кадай, сокур душ бол, илээ мандар болган Тыва эминин баш тайгы ашаа, Допчун-оолдун төрөөн адазы, олду бичин турда чок апарган. Оолдун чогу согу адазы бар чаныг кыс уругул, бөдүн чолочагы ырымын ам база ырлап бер деп дилээн. Өөрү уруглар ол ырымын дынап, аттыг кайгап, ийи кижинин уругу-дурду хууду-зуржүшкен шырайларын көргөш, мырынай эдереп, ол-бо чылдак каккаш, эн бергенер. Оон соонда та чүү болган чүве: кым билдир. Харын ол кежээ Допчун-оолдун кулаанга, үзүлгедиг дээш мунгарап, боду боду шаа-жылап олурда, "буяныг мездээч" чүү болганын хөөредил хөөредил чедирпкен. Ынаан-ла чарылганын. Дүш болуп ужуражып келгеш-ле, бот-бодунче шуражы бээр чыгыш болуп, ынакшыдыг сарыналы ам-даа, чуртун сагынган атыгы дег, өске холдун углааны дынга чагыртпай, дедир шиглеш турза-даа, ызырып, олчаан таптыг чугаалажып көрбөзүн...

Эрткен чүве эрте бер-беи канчаар. Ынаан-даа оон чаныгы дедир элтирге, берге-ле болдур ийин. Допчун-оол Рададан чарылгаш, ийиле чыл болган. Чурттаан атыг болуп, кады шыдашкан оон бир чылы олга ар үлө, шыгалда болган дүзе, чазыг чок ийин. Н. хоорайга элтир-тирп алгаш, улаштыр-ла дүр-реп, бадыланчыг чокка-ла олуржуп алганы чыл безин нарын байдалга эрткен ийик. Дооарзынын бетинде чалын Рада чана берген. Күзүн чедип келсе-ле, уруг дүжүртүм деп, чүү-даа болбан чүве дег, сөс аразында чугаалап-тыр. Оон бичин болганда, оолдун караанга Бурятиядан келген чагаа таваржы берген — ында конугу билбээн эр: "Чайын кады эрттиргенин үени ут-пастадым, чагаа бижиге харылавак кайчар бардым, сени уругуң сактыр-дыр мен, чедер бейиң бе?" деп бижээн болуптур. Ол дүш элден бак тажып, чарлы бээр чаксаан Рада хөрдөп каапкан: чайын мен сүрүп халып турган эр-дир, оон-биле холбашпааным шыныг, хей черге кижик

хүнневиң көр.

Допчун-оолдун каразымы меге болбаан аяк соонда, эзулуг чарлышкын бодуу зүнде илерээн.

— Ийе, ол чайын сөзү оскерипкен мен. Таптырдыр бе, элтер элт сек. Орун дожекке хойгажырга, орта чүнү-даа билбес эмдик куду-сенден чүс-даа катан дүрө эр турду. Оон-биле чурттай бөр арган чок болган, өг-бүдөң, аныак коммунист кижик кадайы-биле чарлып олбээн билдим, оон башка сен дег бак ашак албас ийик мен, тыфу. Ол боор, эки дынап ал, оон соонда безин чеже-даа өскөрүлген мен, бодушорун!" деп, Рада элтир алгашы-биле Допчун-оолду, ток-биле ышак, куруштур сол-ла турган. Ону ам безин сактырга, эрги сорбуларын чара дүрбөпкан деп, аарышкылыг чүү дээр оон!

(Уланчымы).

ЧӨПТҮГ ЭВЕС ШИИТПИР

Тыва Республиканың Дээди суду, ынаада суд хура-лын даргаан Ч. Д. Сайын-Белек, секретары Н. Н. Сер-жинмаа составыг, прокурор Л. Г. Орловскааны киржилте-би-биле 2000 чылдың сен-тябрь 27-де Тыва Республи-канын прокуратурунун били-риниңин эзулаар суд хура-лынга хамааты херээн сайга-рып көргөн. "30-40 чылдарда Тыва Арат Республикага ре-прессиялар-биле холбашкан херектерге совет хоойлужу-дуганын хамдарыштырп не-птередир дугайында" Тыва АССР-нин Дээди Советинин 1989 чылдың ноябрь 3-те доктаалын күш чок болгаш федералдыг хоойлужулга чор-ушкык база ону ажыглап болбас дугайында айтыргы-чугаашкан. 1944 чылдың октябрь 11-те чедир ТАР-га политиктиг чылдак-биле шийтирген бүгү кижилерин херээн совет болгаш Россия-ның хоойлужулгазы хамаа-рышпас, моон мурнунда агарт-кан кижилерге, оларын эң чоок төрелдеринге эгидилге акказын төлөвөс кылдыр доктаалды хүлээп алганын бистер, "Мемориал" ишти-ледин кижигуннери, дыка озадалды дынадывас Судтун ол шийтиринде мынчаар айткан:

"Тыва Республиканын прокуратурунун негедезин хандыдар

"30-40 чылдарда Тыва Арат Республикага ре-прессиялар-биле холбашкан херектерге совет хоойлужулгазын хамдарыштырп не-птередир дугайында" Тыва АССР-нин Дээди Советинин 1989 чыл-дың ноябрь 3-те № 80 док-таалын ону хүлээп алган хүн-ден сонгаар федералдыг хоойлужулга чорукке болгаш күш чок база ону ажыглап болбас деп санаар"

Тыва Республиканын Дээди судунун 2000 чылдың сентябрь 27-де ол чөптүг эвес шийтиринин чок утказы болза Тыва Арат Республикага 1944 чылдың октябрь 11-ге чедир тускай күрүне болуп турган чүве төлөдө, 1944 чылдың октябрьга чедир политиктиг чылдак-биле шийтирген кижилерин агарты-рынга, оларын херектерин катал эде көөргөн совет база Россиянын хоойлужулганын ажыглап болбас. Ынаангаш ол үеде шийтирген болгаш динирг артак кижилерге, оларын оолдарына, уругла-рынга, кадайларына эгидилге акказын, хавырткан эт-хөөргенин өртээн төлөвөс дээни ол-дур.

Тыванын төөгүзүн, ыла-зын политиктиг репрессиялар Тывага канчаар болуп турга-нын билбес чорук ТР-нин

Дээди судунун чөптүг эвес ол шийтирин хүлээп аларынга чедирген-дир деп санаар-дыр бис. Чүл дээрле политиктиг репрессияларын чангыс айы системазы СССР-нин болгаш Тыва Арат Республикага турган ТАР-нын девискээринге политиктиг репрессияларын чорударына СССР-нин Ишти-ки Херектеринин Улус Комиссариядын (НКВД-зинин) Тывага төлээлекчи-лери ТАР-нын Иштики херек-тер яамызынын улуг, биче човүлөкчилер болуп дорту-биле киржип, удуртуп, ТАР-нын камгалаар черинин ажыдакчыларын өөредип, баштап турган. Ынаангаш СССР-нин айыыл чок чорук органына болгаш оларын ажыдакчылары ТАР-га болган политиктиг репрессия-лар дээш аар харысалгалыг болган. Чижээ, Тываның Араттын революстуг намы-нын (ТАР-нын) Топ Коми-тетинин Политбюрозунун кижигуннери: ТАР-нын Сайын Чувузелнин Дарга-зы Сат Чүрмип-Тажыны, ТАР-нын Биче Хурал Президи-умун Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолду тудуп хоруг-даарына, байысарына ТАР-нын Иштики херектер яамы-зынын ынаада кол човүлөк-чи — СССР-нин НКВД-зинин Тывага бүрүн эргел-төлээлекчин Рогов деп кижик шийтирлалыг ролду ойнаан.

Ол дугайында ТАР-нын Ишти-ки херектер яамызынын сайыды турган Оюн Политиктиг "Сактышкынынарында" тодаргай бижээн. Ол сакты-шкынынары ТР-нин күрүне архивинде кадалаал турар. ТАР-нын Иштики херектер секретары С. К. Тока-биле демги ол Роговту ужура-жылаганына 1938 чылдың июльда О. Полат киришкен.

С. Чүрмип-Тажыны, А.Т. Хемчик-оолду тудуп хоруг-даары адымында бичин элек деп, С. Тока беседа үе-зинде чугаалаарга, Рогов мын-ча деп медегалган: "Тывада контрреволюстуг, шпиончу, япончу организациянын кол удуртукчуларын, доп-дорул тудуп хоругдавас болза, маңа, Тывага мээш кылдыр чүвө чок-тур, ынаангаш Москваге дедир чорур мен". Кол човүлөкчинин ол негедезин эзулаар Чүрмип-Тажыны, Хемчик-оолду 1938 чылдың август 31-нин эртеннине, дан бажында тудуп хоругдаан. Ол чылдың октябрь 16-нын дүнезинде Чүрмип-Тажыны, Хемчик-оолду, ТАР-нын күрүне прокуратура турган Кара-Сал Пиринлейин, ТАР-нын Садыг, улутуру яамызы-нын сайыды Сат Лопсанын, ТАР-нын Биче Хурал Президиумунун секретары турган

Куулар Сунгар-оолду, ТАР-нын Сайыттар Чувузелнин Даргазынын ораакчызы болгаш ТАР-нын Күрүне банкызынын даргазы турган Оюн Тажыны, ТАР-нын Иштики херектер яамызы-нын сайыды турган Оюн Сепижикти араатангыч эзу-биле боолал каан болгай.

Тыва Арат Республикага 1944 чылдың октябрьга чедир ангы күрүне болуп турган-даа болза, политиктиг ре-прессиялар СССР-де болгаш Тывага чангыс айы системазы болуп турганын Россиянын Дээди суду барымдаалааш, чөптүг шийтиринин хүлээп алгаш, политиктиг чылдак-биле ТАР-нын Устукү шүүгүзүнүн ын-чаарда шийткен бүгү кижилерин херектерин эде көрөш, оларны агарткан болгай. Чижээ, Олдукай олгу Адыг-Тюлюш Хемчик-оолду хөдөлшкуннеринде кем-херек үүлгөдүшкуннеринин составы чок деп, РСФСР-нин

Репакцияга-загаа

Дээди судунун коллегиязы 1964 чылдың сентябрь 3-те санал көргөш, оон херээн соксаткан болгаш А.Т. Хемчик-оолду бурнуу-биле агарт-кан. Базыр-оол олду Сат Лопсанын хөдөлшкуннеринде кем-херек үүлгөдүшкуннеринин составы чок деп, РСФСР-нин Дээди судунун 1964 чыл-дың сентябрь 3-те тодаргай-лаашкыны-биле оон херээн соксаткан болгаш С. Лопсан-ны база бурнуу-биле агарт-кан.

ТАР-нын үезинде поли-тиктиг чылдак-биле ТАР-нын Устукү шүүгүзүнүн шийткен кижилеринин херектерин эде көр, оларны агартып дуга-йында Россия Федерациязы-нын Дээди судунун чөптүг шийтирлерин Тыва Респу-бликанын Дээди судунун 2000 чылдың сентябрь 27-де ол шийтирин күш чок бодуруп турар шыкажыл. 30-40 чыл-дарда Тыва Арат Республикага политиктиг чылдак-биле шийтирген эвээш эвес кижилерин херектерин ам-даа эде көрдүмүз. Оларын херектерин ам калдыс суг эде көр ужурадыл? ТР-нин Дээди судунун 2000 чылдың сентябрь 27-де шийтирин эзулаар совет хоойлужу-дуганы 30-40 чылдарда ТАР-га политиктиг репрессиялар-биле холбашкан херектерге хамдарыштырбас, ажылава-с болган-дыр. Тывага поли-тиктиг репрессиялардан эне хөй качыгданнар: тывалар болгаш орустар. Чижээ, Тыва-нын девискээринге политик-тиг чылдак-биле шийтирген муң ажыг кижинин иштинден

орустар 300 ажыг, тывалар — 600 ажыг.

ТР-нин Дээди судунун 2000 чылдың сентябрь 27-де ол шийтирин эде көөрүн Тыва Республиканын Дээди судунун Президиумундан бистер, "Мемориал" ишти-ледин кижигуннери, дилеп тур бис.

"Политиктиг репрессия-ларга таваржып чораннарны агартып дугайында" Россия Федерациязынын 1991 чыл-дың октябрь 18-те № 1761-1 Хоойлузу Тыва Республикада канчаар күөсүтүлүп турар дугайында айтыргы ТР-нин Дээди Хуралын сессия-зынга 2001 чылдың баштайгы чартында чугаалажып көөрүн база 30-40 чылдарда ТАР-га политиктиг чылдак-биле шийтирген кижилерин херектеринге хамдарыштыр айтыргы Р-Ф-тин Күрүне Дуназынга тургузарын Тыва Республиканын Дээди Хура-лындан (парламентизинден) дилеп тур бис. Эвээш эвес кижилерин херектерин амга чедир эде көрдүмүз. Чижээ, Тыва куруненин үндөлекчи-зин, ТАР-нын баштайгы Хөдөлшкунненин төлөви-летин чогааткан Монгуш Буян-Бадырнын, ТАР-нын Биче Хурал Президиумунун 1923 чылдан бээр баштайгы даргазы турган Куулар Дон-дуктун, Тыванын аныакта-рынын удуртукчуу Куулар Шадырын херектер "ты-вытпаан" деп чылдак-биле оларны амга чедир агарт-кан. Кем-бурнуу чок черге кара нугу-биле хоругдааттырар, 1932 чылдың мартта болат-тырып каан ол кижилерин херектерин архивинде кым-даа эзулуг дилээви. Ол кижилерин салым-чолунга ха-маарышкан документтер дүшкен СЭКП обкомуну партиа архивинде бар-ла болгай.

Политиктиг репрессия-ларга таваржып чораннар-нын херектерин сайгарып көөр хүлээлгелиг ТР-ниң прокуратурун улуг дузалак-чызынга орус болгаш тыва дылдарын билдир, 1930 чылда Тыванын баштайгы латинчыт-кан үжүк-бичини номчуп шыдаар юрист кижини то-муйлаарын Тыва Респуб-ликанын прокуратурандан дилеп тур бис.

"Мемориал" иштиле-дин баштаар черинин даргазы Кара-кыс САЛЧАК, "Мемориал" иштиле-дин баштаар черинин кижигуннери Оолчууш КАРА-ООЛ, Монгуш ДОКТАК-ООЛ, Чооду КАРА-КУСКЕ, Галина САЙЗУУ болгаш оон-даа өскөлөр.

чоруй баар, ажык форточка-лыг өрээлге олуруп болбас.

Грипп үезинде хөй улус чыгылган чердеже барбаса эки, ылангыч кино, театр, са-дылгар дээш. Автобуска сын-мартажырынын орунунга, ырак эвес черге чадаар, арыг агаар тынын, кылаштары кузаныг, Грипп үезинде чечок, кудула чипр болза аарыгга белен адыспайн барып болуп, кол

УЛУГ ХАРЛЫГ ЭРЗИНДЕ БАЙДАЛ

Хемчеглерни ап, боттандырып турар

Эрзин кожунунуң девискээринде республиканың өскө черлеринге деңизерге, эн уруг хар чагган. Кожунунуң ишкээр черлеринде харыны кылыны 50-60 сантиметр болза, тайгалар чогуңда харыны кылыны 80 сантиметрден бир метр чедип турарын кожунунуң удуртукчулары чугаалап турар. Кожунунуң муруну-чоон талазында чоокта катал тургустунган Каныкче чүгө вертолеть-биле чедип болур. Бо суур чогуңда кызылжарыларын ращизындан өскө, кандыг-даа харылзаа үзүлген. Качыкта өгө класс өөреникчилери, бичи уруглар, назылап кыраан улуг кижилер бажынар аразына кылаптан шыдаас, улуг хар чагган. Бо берге, дүвүренчиг байдалдын уламча бердеде олтур чыдааганы — харыны эвээш-бичелеп дүнениң-не чаарында.

Тыва Республиканың Дээди Хуралында Эрзин кожунунуң депутаты Григорий Чоодуевич Ширини эртен иеделяда анаа сургакчылап чораш, автомашина чедип шыдаар черлерде малчы-

малдын дааны тастап эгдээн. Кожунуң бо чайны 2600 тонна сипениң мал чеминге белет-каар тургаш, дөңгүл-ле 1000 тонна хирен белеткээр. Ол ам төнүп турар, мал чемин өскө черлерден садып, айт-биле, мал-биле орнажыры арткан. Кожунунуң 200 кыштагларында малчыларнын байдалы нарын. Малы арай эвээш малчынар ыш хүүрек, хет-пе-биле черин харын экип малын олардадып турар таварылгалар бар.

Устуңда адаанывыс 200 хире кыштаглардан Канык үстүнде тайгада 40 хире шээр малдың, каш инектиң, чангыс-даа ады чок Михаил Сокта-ганын байдалы коңчуг берге. Ой бир уругларды өг-бүлениң кыштаанга чүгө айттыг кичи чердер. Тургустунуп келген берге байдалы кожунуң удуртукчулар доктаамал хайгаарап болдунар арга-лары ап чорудуп турар.

Ынчалза-даа дүн дужер, хүн үнер, чайны, күстү кыш суудур деп откагарынын эргилдэниң хүндүлүг удуртукчулар хамаанчк, бичи уруглар безип билер-ле болгай. Чеже-даа кывар-чаар материал ховар, Эрзинде өтсиген кады үнген-даа болза, республиканың өскө черле-

ринден сипен-шириниң артыкшыдыг кылдыр бестеп ап болбае турганы ол ирги бе?

Ужуражылгалар

Дээди Хуралдын депутаты Г.Ч. Шириниң бир дугаарында Сылдыс сууруң чоңу-биле ужурашкан. Сылдыс, Сарыг-Булуң, Булуң-Бажы-даа дээр бо сууруң ортумак школа-зынга муруну чылдарда 300 ажыг өөреникчи турган болза, ам оларын саны 153. Бирги класста он бир өөреникчи бар. Ол чүнү көргүзүп тура-ры? Ылай-бээр коңчуг чоруй барган өг-бүлелер бар-ла харын. Ынчалза-даа амыды-рал-чуртталганың бергеде-нинден анык өг-бүлелер шоолуг немешей турарын-дан ишти чурттагы чоңуң саны эвээжен турары — нарын айтырылганын бирээң.

Сарыг-Булуңунуң суму чагыргазы кожунунуң өөредилге килдизин-биле дугуруш-каш, сумда амыдыралы тү-ренги өг-бүлелерин уругла-рын ясли-даа болгаш шко-ланың интернадында оода хүндүс чеменип турар кыл-дыр хүлээп ап турар.

Депутат Шириниң бол-гаш кожунуңда чагырга че-риниң кады ажылынын түне-линде Эрзин кожунунуң тө-

Азы Эрзинге бо чылын кыш дүшес деп бодааны ол бе? Элеп чүе!

вүнде телефон харылзаа-зынын "Сименс" деп чаа сис-темазын ажыгдала кириген. 12 каналдыг чаа системаның 600 телефоннарын дөрт чүзүн хуу бажыңнарда тургускан. Ындыг телефонут кижилер телефончуңуң-даа дузаа чокка делегейин бүгү чурттарыңче туралаа үезин-де долгап болур. Оон өртээ мурундаазындан чигээң. Ажыгдала кирген чаа сис-темазы кожунунуң суурларына база тургузар. Сименстин ачызында Эрзинге электрон-нуг почтаны, факсты болгаш интернетти коңчуп болур.

Кожунуң төвүнге болган ужуражылгага депутатка сал-ган айтырылгалар, саналдардан солун айтырылганын бирээң — төве мал дугайында. Шынал-ла, республикада 150 хире төве арткан. 10 чыл бурунгулар Эрзинге 600 төве турган болза, ам чүгө 55 баш арткан. Төве өскө мал ышкыш эвес, ийи чыл болгаш, чангыс бодаганын төрүс, төрүүр. Бо байдалды өөренип көргөш, Тыва Республиканың хоой-лудулга органы төве малды

камгалаар талазы-биле тус-кай хоойлу хүлээп алдырып ужуражылганың киржик-чилери боттарының депута-дындан дилээ.

Бай-Даг суурга Дээди Ху-ралдын депутаты-биле ужура-жылгага хой кижилер келге-нин барымдалааш, баштай ортумак школаның башкы-лары-биле аныг ужурашкан. Бай-Даг сумунун малчы-нары, көдээ интеллигенция, пенсионерлер дээш, хой чоң чыгылып, соңуугап турар айтырылганың харыяларын алган.

Болуп эрткилээң ужура-жылга хуралдарында Гри-горий Чоодуевич Тываның Дээди Хуралынын 2000 чыл-да ажылының дугайын, боду-нуң удуртуканы сак-хоо болгаш үндүрүлгөр талазы-биле ко-митетиниң белеткээң хоой-луларын тайылбырлаан. Чаа Конституция төлөвилениң, республикада ишти байдал-дын дугайын депутат барган черлеринге-ле тайылбырлап берип чораш.

Эрзинчилериниң депу-тадынга кириген чагыргалар-дан кожунуңда орук тууду, телефон харылзаазы болгаш оон өскө-да үүрлөк айтырыл-лар шийитилеттинген.

Дакан-оол ОНДАР.

Культура амыдыралы

ЧЕЛЕР КЕЖЭЭНИ

Бисгин Бай-Тайга ко-жунуң төп библиотеказы кожунунуң чоңуң болгаш оскээртен келген аалчылар-нын оюп эртпес культура төвү болуп турар. Үе чеже-даа берге болза, библиотека ажылдакчылары номчулгага соңуургалды хандырып, информация талазы-биле чоңун негелде-хергелде-рин болур-чогууру-биле күөседиң, номчулгаларга таарымчалыг байдалдарын тургузуп ажылдап турарлар. Кожунуң библиотеказының коллективинде хоочун, ортумак, анык — үш салгалдың библиотекарьлары ажылдап турар. Эн-не анык салгалывыс 20-ден 30 харга чедип тускай ортумак эр-темниң аныктыр. Ортумак салгалывыс шунту дээди эртемниң кадрлар. Олар кожунуң төвүнге болуп турар спортчу маргалааларга база илдекейлиг киргизип турарлар. Кайы-даа салгалдың библио-текарь буруз оңагай талаң-тылыг, хөгжүмге, ыры-шорга ынак, "Че, бис бе?" дize-ле, эзетиниң төверинге белен кыстар чүе.

Библиотека коллективин информатист, хүн бурунуг бот-тускайлаң ажылдарындан аныга, чоң аразына масса-лыг хемчеглер эрттирер тала-зы-биле мергезең. Чоокта чаа ТР-ниң Президентизм Шериг-оол Ооржактың док-таалың езуагар бистин ко-жунуң чагырыкчызы Вла-димир Очур-оол кожунуң Иелер хүнүн эрттирер тускай шийитириң үндүрген турган. Ол шийитириң удуртукка кылдыр алган, кожунуң төвүнде библиотека ажылдак-чылары "Ие хүнүн" органи-застан эрттирдиңс. Кожунуң Культура бажынының сценанын каастан, дерип алган бис. Уруглар кижизидилге-

зиниң талазы-биле үлөгерлиг, хой уругларын Маадыр нелерин, кожунуңда улус ажыл-агыйынын яны-буру адырларында болгаш удур-тукчу ажылдарда ажил-шин чогаал-биле холбап чоруур нелерин чалаан турган бис. Кежээниң сценарийин улуг библиотекарь Минчей-маа Ооржак тывызкы бижип тургускан. Айыккан хүнүнде Культура бажынынга кежээ-нин башкарыкчылары библио-текаын директору Раиса Иргит, Тээли суур чагыргазы Сентел олар чыгылганнарга байыр чедирип, кежээни ажитканнар.

Адырлар аайы-биле ча-латкан нелерин хөгжүм үде-гизин-биле сценалар чалап, солун концерт көргүзүлгөриң оларга тураскаатканы көрүш-түг, чараш болган. Тээли сууруң чагырыкчызы Алек-сандар Сүге-Маадырнын даал-газы-биле чалаткан нелерге сүй белектерин сөңеп, олар-нын хой-адын көргүргөн Ма-наа суур чагыргазының кол-лективин илдекейлиг чоруун көргүскөн. Бо байырлап кежээниң нелер дугайында шүлүк, ырылар куттулуп, танчы-сам элбек, байырлыг байдалга эрткен.

Кежээниң ийги кезээнде солун оюн-тоглоа-биле библио-текарьлары чыгалан чоңу хөглеткен. Уруглар библио-теказының ажылдакчы-лары Наталья Салчак, Айге-рин Салчак олар база Иелер хүнүн эрттиреринге идеп келип чоруун көргүскөн. Чалаткан нелер болгаш чыгалан чоң кежээни бедик денелге организастан эрттир-ген библиотека ажылдакчы-ларына өөрүшкүзүн илере-дип, оларга чыгыг сөстөрүн чугаалап турганар.

Чимис Адыг-оол.

Бийи алыңар

БЮДЖЕТТЕН АКИШАНДЫРА

2001 чылдың январь 1-ден эгелээш Россия Федерациязын чоңу ажалга хаара тудар күрүнө фондузун дужу-ген. Мындай өскерилге болганы-биле холбаштыр ажыл чок-тарга пособе акшазын моон соңгаар кым төлээрин, ажыл чоктары рынок экономиказын мергесилдеринге ооредириниң чаргыдалың кайыны үндүрерин болгаш өскө-даа айтырылганы салган чагаалар чоңу ажалга хаара тудар Тыва Республиканың федералдыг күрүнө албанынын департаментинге кээп турар. Анаа тайылбыр бээрин департаментиниң удуртукчузун хүлээлгезин күөседиң турар Артык-кыс Кызыл-ооловона Кара-Салдан дилээң бис.

— Россия Федерациязы-ның Үндүрүг кодекзинин ийи дугаар кезең боттанды-рып кирип дугайында 2000 чылдың август 5-те хүлээп алган Федералдыг Хоойлунун 2-ги чүзүңге үндээлээш, РФ-тин чоңу ажалга хаара тудар күрүнө фондузун дужу-генин шын. Ажыл чоктарга пособе акшазын, чоңу ажалга хаара тудар албан черлериниң ажылдак-чыларының шалыңын, ажыл чоктары рынок экономи-казын мергесилдеринге ооредириниң чаргыдалың, чоңу ажалга хаара тударын-га деткимче көргүзүр про-граммалары акшаланды-рылар болгаш өскө-даа бю-джетте көрдүгүн чүдүлгөни федералдыг болгаш респу-блика бюджетиниң күөсели-биле акшаы бээр.

2001 чылда чоңу ажалга хаара тударында деткимче көргүзүр федералдыг тускай согулгалыг программаларын хемчеглери-биле бюджетте көрдүгүн акшаландырыш-кын төлөвилеп езуагар Тыва Республиканың 6 муң ажыг хамаатызы хаара туттунар.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

Чоңу ажалга хаара тудар бүгү албаны федералдыг бюджеттен акшаландыра.

ЫРААЖЫЛАР МӨӨРЕЙИ

Республиканың кожуну-нарыга 60-70 чылдарын ырыларына тураскааткан мөөрейлер болуп эркен.

Чоокта чаа Хову-Аксынга шак-ла ындагы ыры мөөрейи кожунуң денелинге бир ду-гаар болуп эркен. Ол мөө-рейге кожунуңуң бүгү суур-ларын 35 хардан оңу назы-лыг 14 ыраажы уран талаң-гызын көргүскөннер.

Мөөрей эгдээң. Күүсе-дикчилер сценалар үнүп кел, ырызын оңа кылдыр күөс-дип чоруп турдулар ийи. Ыраажыларын күөскөни ыры бурузун көрүкчүлөр чылы-биле хүлээп ап, адыш кашаашкыныры үзүктелбейн турда. Чамдык сатыш-сеткил хайныгып келир лириктиг ырлары ырылжын турда, бодум арай үйи болгаш көр-гүзүг бурузун дүвүрел-биле көрүп олтурдум. Хой чылдарда чурттап, ажылдап келген ыраажы эштерин деткип, кожунуңуң Культура ордузунуң ажылдакчылары ыраажы-ларга хөгжүм үндээлиң бер-рип, дузазын чедиргеннер. Мөөрей доозулган соода, оон типлекчилер ылавында билиң аллары-биле Чеди-Хөл кожунуң чагыргазынын куль-тура болгаш кино килдизиниң методиктиг төвүнүң удуртук-чузу Анда Буудаевна Куулар-га ужуражып айтырдым.

— Кожунуңуң ыры мөө-рейиниң түнелсинде 3 ыраажы лауреат, 3 ыраажы дипломант,

ЧЕЖОК. ОЛ АЖЫКТЫГ БЭ?

Чеснок, согуна, черлик кулча — кижиниң организи-мизге эркекчүгү чугула кулча-выр болур "С" витамини-биле байлак. Ынчангыч чеснокут, согунаны кижилер дачалар-ында, огороттаранда өстүрүп ап турар. Өдөк-биле чемин-чипкен эки хорзунге чеснок чаагай уер үнүш.

Бистин эрага чедир 400 чылда 60 харлыг. Гипократ бодунуң төрттүңгө чери Кос деп ордулукка аарыг кижилер-ни чеснок-биле эмнел чорайн. Ол ычанга чеснок-биле ошуну-ну холааш, ону эм кылдыр ажылаан. Бистин эрага че-дир IV-III вектерде Египетке кызыл-араганы (винога) чеснок биле ошум холааш, турунуктуруп алгаш, балыг-бышкыны чаап, эмнээшкенин кылып турганын бижээң. А Гилең дээри гладиаторлар-нын балыгларын кызыл-ара-гага чеснок, далган холааш, оон-биле чаап, эмнел турганы база бар. Хоранга хоранан-ган кижилерин кызыл-арагага эзилдирип каан чеснок-биле эмнел турган. Ылангыч хал-дамыртыг аарылар таралыр бактерияларны база вирус-тарын чеснок узуткан кааптар күштүг үнүш. Оон чыды бешти агарыны, организмни дезин-фекциялап чорур Чеснок — антибиотик болур. Чеснокту дайып алдыга, кижиге грипп

чипшынамас дээрзин эртем-денер шипчилээң. Төгүлде билдиргир Соломон хаан: "Чеснок, согуна, корей-согуна эн күчүдүг!" дээш, чеснокут бичин кезиниң дүмчүлүгүн шиптине суу адыр чанчыдыг чораш кижидир. Отка өрт-теңген балыгың чеснок база согунаны ары-чигиринге холааш, оон-биле балыгың актирп болур. А кызыл-арагага турунуктуруп каан чеснок хандызы кижиниң кодузун арыгларар (куду олтуртуп) эн аңа деп санап турган. Египеттиң чуртта-кчылары ижин-шайыңдуңу оон-биле үш-дөрт улай "чуп" кааптар чораш-дыр. Аян-чорукчулар дашыкы чурт-тар кезип чораш, чеснок чип чорур болза, өскө черин суу хора чедирп шыдаас.

1722 чылда Францияга дөрт оор идегеттер чумадан кырлып өлгөн кижилериниң эң арткан бажыңнарына барган, оларын идик-хевин, акшазын, каасталгага херек-лээр үнелгил херекселдерин үттеп ап, байып турган. Олар боттары халдавырлыг аары-дан аарыайн турган. Оон чамдык мындыг болган: дээр-бечилер чеснокут сокташ, үр шыгжатынган эрги кызыл-арагага холааш, элээр үр тур-гускаш, оон-биле бүгү мага-бо-дун — холдарын, арыннарын,

моюннарын, идик-хевин шап-тан алгаш, адак сөзүндө ону ижит алгаш, өлгөн кижилер үптээр-биле чоруптар тур-ганы илерээң. Олар туттурган. Оларын ол кажар аргазы Марсель хооранын чуртта-кчыларының амы-тынын алган чүве-дир.

Индияда кобра деп хорал-дыг чыланга шактырган та-раачынар чеснокут хоюду дайынаш, чыланнын ызырган черин чаап, сегип турган. Чеснокта сипенен сульфид деп бүдүмел хоранын организмче таратпайн баарын тодараткан. Хан бажышкыны бедик кижилер чесноктан кылган хандыны ижит, аарыгың чавырылдырып ап болур.

1990 чылда АКШ-ка че-снокка тураскааткан Бүгү-де-легей черелгил конгресс болуп эрткен. Эртемденер чеснокта германий деп бүдүмел барын, ол рак аарыгыга удур актив-чип бүдүмел дээрзин тодарат-кан.

Чеснок чүрек аарыг ари-тимияны, хан-дамыр аарыг — тромбозун, экземаы эмнээр-инге дузалыг. Чесноктан баж-дүрген яны-буру эмнерин ал-текаралда садып турар. Олар-га чесноктан кылган эссенция, суук экстракт, капсулдар, укустар, настойкалар хамаар-жыр. Оларын эн тергенин "Эйкоен" деп япон экстракт

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респу-бликаның Чааа болгаш "Шын" солун редакциязының коллектив
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Чимисаа Монгуш, Күстүгүр Сат, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефон-нарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:

Нийтилет-политиктиң килдиз — 3-39-15;
Компьютер өрээл — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солун негелдээ чы катан үнер. "Шын" солунуң компьютер төвүнге өрээң болгаш чыксаган.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 5395. Чагыг 6.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тывакредит", ИНН 1701008463; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парладала болгаш массалыг информация чепектеринин талазы-биле хоойлудуулаазынын чорудулаазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелтинген.

Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парладала болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). График езуагар ат салган шагы 23 шак.

Солунда парлааттыганы материалдарын авторларының бодаалары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтыганын саннары болгаш өскө-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыялар.